

Пламена Ганева

ТАКСИДИОТСКИ КУТИИ ОТ БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ (18–19 В.). ИКОНОГРАФСКА ПРОГРАМА И ДЕКОРАТИВНИ ХАРАКТЕРИСТИКИ

Plamena Ganeva

TAXIDIOTE BOXES FROM THE BULGARIAN LANDS (18–19 C.). ICONOGRAPHIC PROGRAM AND DECORATIVE FEATURES

Absrtact: The object of this article is a special type of reliquary, called “taxidiote boxes” (gr, “taxid” way) having a certain function during the Revival period on the Bulgarian lands. They are related to a spiritual movement of the “monks – taxidiotes” (translation from a Greek means monk on his way) on the Balkans, which is a result of the historical situation during the Ottoman conquests. Although this activity naturally subsides after the Liberation, this movement remains a social, cultural and spiritual “phenomenon” in the history of Bulgaria.

Keywords: *reliquary, archery, taxidiote boxes, holy relics, church metalloplastics, church applied arts, goldsmith crafts, decorative applied arts.*

Обект на това изследване са таксидиотските кутии, които представят малко проучена линия в българската църковна металоластика от периода на Възраждането. Тези своеобразни кивоти, имащи доста допирни точки с мощехранителниците, реликвариите, ставротеките и напестолните евангелия, се отличават от тях по специфичната си функция, свързана с дейността на монасите, които са ги ползвали. (от гр. „таксид“/таксидиот т.е. монах, тръгнал на път).

Изяснявайки историческите предпоставки за възникването на таксидиотството на територията на България през Възраждането, трябва да отбележим, че след османското нашествие манастири като Рилския, Бачковския, Троянския, Преображенския, „Света Троица“ (Търново), както и някои атонски манастири, като Зографския и Хилендарския, се превръщат в единствените центрове, акумулиращи всички форми на обществен живот и допринасящи за запазването на християнската духовност и националното самосъзнание¹.

В този аспект думата „таксидиот“ (новогр. ез. – ‘пътник’) разширява конкретния си контекст с „духовник“ и „изповедник“ – дейности, упражнявани от пътуващите монаси паралелно с мисията им – събиране на милостиня за манастирите, от които са изпратени². Монасите таксидиоти, въплъщаващи

¹ Фактите, свързани с този проблем, остават засега пренебрегнати. Във своята книга за таксидиотството, акад. И. Радев коментира, че „...през десетилетията на Възраждането не се стига до пълното и обективно осъзнаване на ролята на таксидиотството за духовния подем на българските земи. Трудно е обаче да се оправдае липсата на какъвто и да е интерес към личността на таксидиота в края на 19 и началото на 20 век“ и после добавя: „И днес картината на това мощно мисионерство, което осъществява през 18–19 в. най-будната част от българското духовенство, не привлича“. **Радев, И.** Таксидиоти и таксидиотство по българските земи XVIII–XIX в., Велико Търново, 1996, с. 7.

² Е. Генова дава много изчерпателно определение за произхода на този тип мисионерска дейност: ... в основата на това явление е заложена средновековната традиция на пътуващия монах, който събира милостиня за

пример за добър духовен живот, телесна сила и християнски добродетели са одобрявани и изпращани на таксид от манастирското братство със специално придружително писмо (пандахуса)³. Избирани измежду „...най-достойните...“⁴ с духовен сан (обикновено йеромонаси) и опит в църковните дела, освен пряката си задача, те са и причестявали, изповядвали, кръщавали, извършвали са водосвети, чели са за изцеление на болни в регионите, където са липсвали християнски храмове или местни свещеници. Известно е също, че таксидиотите са превеждали църковна литература, участвали са в създаването на първите килийни училища⁵ и нерядко са преподавали в тях, като по този начин са вземали косвено участие в борбата с „гърчеченето на българското население“. Най-общо казано през 18.–19. в. таксидиотът е онова духовно лице, което се е грижело за поддържането на християнския дух и живот на миряните. Важно е да се отбележи, че освен със събирането на дарения и извършването на богослужебни ритуали, таксидиотството е пряко свързано и с друго религиозно-историческо явление на тази епоха – поклонничеството. Известно е, че част от таксидиотската мисия е свързана набирането на поклонници към големите манастирски центрове и функциониращите към тях метоси, но някои таксидиоти са организирали поклоннически групи и за по-далечни пътувания – Света гора и Ерусалим. За това свидетелстват многобройните свързани с тези свети места шампи, икони, йерусалимски кръстове, енколпиони, панагии и др. Характерната за периода 18–19 в. експанзия в почитанието към свързаните с различни свети места култови обекти и вярата в нетленността и чудотворната сила на светите мощи, обуславя и задължителното им присъствие във всяка таксидиотска кутия. Според изследването на Е. Генова съдържащите се в този своеобразен „кивог“ свети мощи, са „вещественото доказателство“ за „високоотговорната мисия“ на таксидиота и „за светостта на самия манастир, който го изпраща“⁶.

Поради специфичната си функция, включваща и богослужебно предназначение, таксидиотските кутии имат не само общи конструктивни елементи, но и сходни иконографски решения.

По отношение на материалите, от които са изработени, те се делят на два основни типа:

а) метални – изцяло изработени от сребро, в някои случаи с позлата в отделни участъци, обичайно с релефна декорация, а понякога в съчетание и с филигранна изработка.

б) дървени – изработени от дървен материал, с рисувана декорация, често допълнена с метален обков. По начин на подвързване, този тип таксидиотски кутии наподобяват принципа на изработка на напестолните евангелия (т.е. отделните части на кутията са с облицовка от кожа или плат – кадифе). Като пример в това отношение можем да посочим таксидиотските кутии от манастира „Св. Спас“ до с. Долни Лозен (1857 г., виж изобр. 1) и кутията от манастира „Св. св. Кирил и Методий“ до Горна баня, които са разгледани от Д. Бойкина в нейното изчерпателно изследване на мощехранителниците, произлезли от софийския златарски център⁷.

Както всеки предмет изработен от творческата трансформация на школи и майсторско претворяване, така и таксидиотските кутии – мощехранителници имат и своите смесени варианти – изцяло метална конструкция в четириъгълна форма с монтирана от вътрешната страна на капака тънка дървена основа с изписана върху нея иконографска сцена (таксидиотска кутия на хаджи Харалампий, първа пол. на XIX в.⁸).

Известно е, че конструкцията, материалите на изработка и декорацията на всеки вид църковната утвар се определят от предназначението и функцията в съответния литургичен обряд. Изработени като ковчежета (кивоти), най-често с четириъгълна форма и обичайни размери 35/20/10 см, на пръв поглед таксидиотските кутии не се различават от обичайния тип реликварии, но плочата или т.нар. втори капак, който покрива вътрешната страна на кутията със специално легло за подвижен /често

своя манастир“. – Генова, Е. Култът към мощите и мощехранителниците в Рилския манастир. // *Проблеми на изкуството*, 4/2000, с. 33.

³ Пак там, с. 34.

⁴ Пак там.

⁵ Стойкова, М. Таксидиотите и тяхната роля за формиране облика на изкуството през Възраждането. // *Проблеми на изкуството*, 1/2006, с. 18

⁶ Генова, Е., Цит. съч., с. 34.

⁷ Бойкина, Д. За няколко мощехранителници от софийски златари. // *Проблеми на изкуството*, 4/2016, с. 41.

⁸ Генова, Е., Цит. съч., с. 37.

разглоблям/кръст, използван при необходимост като напрестолен, е съществена функционална разлика⁹. Тя се определя от предназначението на таксидиотските кутии като „подвижни олтари“. Поръчвани са от манастирите, а изработката им е от известни майстори златари или в работилниците на големите през 18–19 век златарски центрове. Заплащането е с налични в дадената св. обител средства, със средства събрани като милостиня от таксидиота, определен да я ползва, с дарения на епитропи или с групови дарения на миряни. Трудно обаче могат да бъдат локализираны местата, където са изработвани достигналите до наши дни таксидиотски кутии. Известно е съществуването на работилница в Рилския манастир, от която произхождат множество реликвирии, дарохранителници, напрестолни кръстове, напрестолни евангелия и други видове църковна утвар. Част от тези култови обекти се родят помежду си в технологично и техническо отношение. Много от тях, изчуквани върху готови „баскии“ на ръка, гравирани с еднакви калемни и с др. златарски инструменти, използвани в бижутерския занаят, имат сходни технологични прийоми и начини на изработка. Ако през първата половина на 18 в. като модели служат известни за времето шампи на религиозни сюжети, пренасяни от Света гора¹⁰, Синай и Йерусалим, по-късно (в края на 18 в.) по инициатива на българския таксидиот, проигумен хаджи Исая, в Рилския манастир е учредена Първата българска шампарна. Разбира се, повечето предмети изработени в рилската работилница, са посветени на култа към св. Йоан Рилски и почитта към неговата обител.

Други известни златарски центрове, работещи активно през 18–19 век, са Софийският, Бачковският, Пазарджишкият, Габровският, Тревненският и Врачанският (наследил според някои учени традициите на легендарния през 17 в. Чипровски златарски център). Местата на повечето от тях не са точно локализираны. За работилницата на Бачковския някои изследователи смятат, че се е намирала в района между Бачково и Пловдив, а други – в село Амбелиани (Амбелино)¹¹ – днешен квартал на Асеновград, където през Средновековието е имало преселване на чужденци).

Изработката на достигналите до нас таксидиотски кутии от 18–19 в. е с различно качество, а стилистиката им – доста еkleктична. В повечето случаи декоративните, обрамчващи централното изображение фризове с флорални мотиви са водещи за сметка на геометричните, като в характеристиките на орнаментиката им се разпознават унаследените барокови влияния от 17 век. Установените вече, инспирирани от ислямската орнаментика стереотипни форми, като лале, лотос, камбанка, кокиче, разцъфнало цвете т.нар. „рокайла“ (любим елемент на софийските и пазарджишките златари), преплетени с ластари и фризове с ренесансов акант в сложно композирани спирали, създават общата картина на т.нар. „балкански барок“¹². Следствие на активния културен обмен таксидиотските кутии, запазени у нас, се характеризират с композиционната цялост, а разнообразните влияния в стилистиката им са пречупени през авторската интерпретация на всеки майстор.

Иконографските програми на таксидиотските кутии дават доста вариации. Централната част на външните капаци често представя храмовия патрон или патронния празник: а в някои случаи и изображение на Светия Кръст (мощехранителница от Рилския манастир, музей)¹³. Включването на други светци в централната композиция с патронното изображение или в клейма около нея, винаги е тясно свързано с регионалните почитания. Програмите на някои горни капаци експонират и в по-директна връзка, при която централното изображение представя светеца, частици от чиито мощи таксидиотът пренася като обект на поклонение (таксидиотска кутия – мощехранителница от Бачковския манастир)¹⁴. От вътрешната страна на капациите на някои таксидиотски кутии също има из-

⁹ Пак там, с. 34.

¹⁰ **Стойкова, М.** Таксидиотите Агатангел монах и Леонтий Рус и тяхната роля за разпространението на светогорските гравюри в България през Възраждането. // *Изкуствоведски четения*, 2006, с. 162.

¹¹ **Петкова, Н.** Обкови на напрестолни евангелия – паметници на златарския център от района на Пловдив и Бачковския манастир. // *Проблеми на изкуството*, 2 /2015, с. 8.

¹² **Генова, Е.** Църковните приложни изкуства от 15–19 век в България. София: „Арх & Арт“, 2004, с. 16.

¹³ Тази мощехранителница с размери 25/17/10 см е описана от Д. Друмев в изследването му „Златарско изкуство“, илюстрация № 135. Изображението на капака включва кръст с два кипариса, украсата е с орнаменти от растителни мотиви и барокови завитъци. Сребро. Рилски манастир.

¹⁴ Мощехранителницата с размери 24/15/17 см с инв. № 48 е описана от М. Иванов в изследването му „Златарските произведения от XVI–XIX в. в музея на Бачковския манастир“. Изображенията на горния капак включват Св. Богородица и от двете ѝ страни св. Трифон и св. Харалампий: отворът за мощи на вътрешния капак включва мощи на св. Харалампий, там също е вложен в легло малък кръст с емалова украса, сребро.

ображения на светци и евангелски сцени, а в някои случаи дори се повтарят изображенията от горния капак (мощехранителница на йеромонах Пахомий, Рилския манастир)¹⁵. Така, макар и редуцирана, програмата им, допълнена от сглобения напрестолен кръст и светите мощи, представлява мини-мализирана мобилна версия на олтар.

В споменатата колекция от мощехранителници (80 на брой), съхранявани в Рилския манастир, има и немалко таксидиотски кутии. Произхождащи от тази св. обител, която според Е. Генова „модел за светителски култове и почитание на мощи от втората половина на 18 и през 19 век“¹⁶, програмите им изцяло са посветени на личността и делото на храмовия патрон – св. Йоан Рилски, на чудесата, които е извършил, и на неговото успение. В повечето случаи горните капаци на тези кутии представят светеца в цял ръст, или сцени от неговото житие. Подобен пример дава сребърната таксидиотска кутия, изработена в началото на 19 век, при която Рилският светец е изобразен живописно върху дървена основа, монтирана към вътрешната страна на капака¹⁷. На втория капак на същата кутия, отново върху дървена основа, вложена в красива филигранна рамка, е изобразена Божията майка с Младенеца. Филигранните нимбове и изпълненият в същата техника флорален фриз на рамката се отличават със забележително стилово единство. В другата половина на капака, в свободно легло са вложени подвижен, също филигранен кръст и четири миниатюрни изображения на светците, на които принадлежат мощите в откритите за целта части¹⁸. Друга таксидиотска кутия от Рилската обител, свързана с името на хаджи Харалампий, представя „Успение на св. Йоан Рилски“, живописно изпълнено върху дървена основа, монтирана върху капака на сребърната кутия. В друга сребърна таксидиотска кутия от 1875 г, изработена в Габрово, св. Йоан Рилски е изобразен в цял ръст, държащ кръст и свитък на фона на манастирските стради. В архитектурните декори са включени флорални мотиви, а празните пространства на фона са пунцирани, което приятно кореспондира с гравировката на одеждите¹⁹. Тук забелязваме една важна особеност на рилските таксидиотски кутии и мощехранителници – присъствието на архитектурни пейзажи на Рилската обител. Като фон зад образа на храмовия патрон, като екстериор в сцена от житието му или представени самостоятелно – те функционират като своеобразни „свещени карти“ на почитания топос. В повечето случаи техните модели се откриват в богатата колекция шампи (гравюри), съхранявани и до днес в манастира.

Към групата таксидиотски кутии с патронно изображение можем да причислим и други – произхождащата от манастира „Св. Спас“ в Долни Лозен (1857 г.)²⁰, дървена таксидиотска кутия, от вътрешната страна на чийто капак живописно е представено Христовото Възнесение: кутията от 1823 г., принадлежала на Пахомий Рилец, с изображение на Св. Старозаветна Троица²¹, и кутия със същия сюжет, но представен от вътрешната страна на капака – от Бачковския манастир (първа четвърт на 19 в.)²². Докато в първия случай са необходими допълнителни проучвания по въпроса за кой подопечен на Рилската обител храм таксидиотът Пахомий е събирал дарения, във втория случай бихме могли да визуираме манастира „Св. Троица“ в местността Кръстова гора, който още през Средновековието е бил подопечен на Бачковския. Ако при първата таксидиотска кутия пластичният поход се отличава с мекота на линията, изящност на рисунъка и нежно преливане на обемите, то при втората, от Бачково, образите са по-схематични, с графично подчертаване на обемите. Също от Бачковския манастир произхожда и друга таксидиотска кутия, представяща обаче не Старозаветна, а Новозаветна Св. Троица,

¹⁵ **Друмев, Д.**, с. 241, илюстрация № 145,146; мощехранителницата е с размери 24/16/12 см. Изображенията на горния капак включват св. Йоан Рилски централно в правоъгълна рамка, а страничните полета са запълнени с растителни и флорални мотиви. На вътрешната страна на горния капак централно е изобразен св. Йоан Рилски, а в страничните полета – фон от растителни мотиви и кипариси. Сребро с позлата. Направена в Габрово, 1875 г. Рилски манастир.

¹⁶ **Генова, Е.**, с. 33.

¹⁷ **Фотография, Е.** Генова, публикувана в: **Генова Е.** „Култът към мощите и мощехранителниците в Рилския манастир“, с. 37.

¹⁸ Пак там.

¹⁹ **Друмев, Д.**, с. 229, илюстрация № 124, мощехранителницата е с размери 30/22/6 см, изработена в Панагюрище за Рилския манастир.

²⁰ **Бойкина, Д.** За няколко мощехранителници от софийски златари. // Проблеми на изкуството, 4/2016, с. 40.

²¹ Фотография **Генова, Е.**, с. 38.

²² Фотография **Генова, Е.** Пак там, с. 35.

заобиколена от ангелски сонм²³. Изкована в нисък релеф, тя впечатлява с начина, по който майсторът е пресъздал материята на облаците и с изящната пластична моделировка на фигурите. От вътрешната страна на капака е изкована композицията „Успение Богородично“. Тази програма допълнително подкрепя предположението, че и двете бачковски кутии са били предназначени за събиране на дарения за възобновяване на подопечния манастир „Света Троица“ в местността Кръстова гора. Към същата група на таксидиотски кутии се включват и няколко образеца със Св. Богородица. Те представят превърнали се в обекти на поклонение и дали имена на самите манастири чудотворни Богородични икони: изпълнените във филигранна техника ореоли при „Одигитрия“ от таксидиотска кутия с неизвестен произход (първата половина на 19 в.) и в конфигурираните като Небесни царици – Одигитрия от таксидиотската кутия в Бачковския манастир и Елеуса от таксидиотска кутия от 1783 г., произхождаща от манастира „Богородица Косиница“²⁴ (понастоящем в НИМ), несъмнено репликират сребърните обкови и ризници на чудотворните икони. Също в колекцията на НИМ се намира и още една таксидиотска кутия от началото на 19 век с живописно изображение на Св. Богородица Страдаща. Макар изпълнена с отлично майсторство, изображението на иконата е нетипично за православната иконография. Св. Богородица да е изобразена до поясно, с меч в сърцето, а лицето ѝ да изразява страдание. В заден десен план е пресъздаден архитектурен пейзаж от град Йерусалим със зелен хълм пред него и Разпятие Христово, а в ляв план са представени някои обекти от Страстите Христови. В долната част на иконното изображение във фриза са изобразени уредите на мъчението и отново предмети от Страстите Христови. Според подробния анализ на Ралица Русева, която описва предметите от т.нар. „спецфонд“ (включително всички обекти от манастира „Св. Богородица Косиница“), в това нетрадиционно ортодоксално изображение се смесват западноевропейски влияния от иконографията на Mater Dolorosa и тематични елементи от Arma Christi²⁵.

Ако за таксидиотската кутия от пернишкия РИМ с изображение „Архангел Михаил взема душата на грешника“, както и за кутиите от Рилския манастир, също може да се предполага, че декорацията им е пряко свързана със съответните храмови патрони, таксидиотските кутии от: Сеславския манастир „Св. Никола“ – 18. в. с изображение върху капака на „св. Харалампий гони чумата“ (НЦАИМ), принадлежалата на хаджи Исая, кутия със светците воители св. Георги и св. Димитър, както и произхождащата от Рилски манастир таксидиотска кутия с изображение на „св. врачо Козма и Дамян“, чиито програми са по-близки до тези на същинските мощехранителници, се нуждаят по-задълбочено бъдещо проучване по отношение на връзката: топос-патрон, свети мощи. В този аспект, отново ще се върнем към декорацията на таксидиотската кутия със Св. Богородица „Небесна царица“ от Бачковския манастир. Присъствието в централното поле на капака от двете страни на Божията майка на св. Харалампий и св. Трифон, чиито мощи се съдържат в кутията, предлага комбинирано решение.

Друга група таксидиотски кутии представят върху горната част на капаците сюжети като Разпятие Христово, Дейсис и Слизане в Ада, които са характерни за украсата на напестолните евангелия. Това допълнително засвидетелства производната връзка на разглеждания тип култови обекти и другите типове реликвирии, имащи значително по-ранен произход.

В заключение можем да кажем, че на фона на обществено-историческите процеси през епохата на Българското възраждане таксидиотските кутии като култов, религиозен и културологичен феномен способстват за въздигането на етническото ни самосъзнание и духовното ни израстване, поради което тяхната функция и роля заслужават по-задълбочено бъдещо изследване.

²³ М. Иванов, мощехранителница с размери 22/15/10,5 см, с инв. № 47, с. 49. Върху горната част на капака е изкована композиция „Св. Троица“ върху облаци, със сонм от ангели от двете и страни. На вътрешната страна на горния капак е изработена композицията „Успение Богородично“, с. 50. Сребро. 1824 г.

²⁴ Името произхожда от названието на манастира „Богородица Косиница“ („Икосифиница“, което на новогр. означава „двайсет палми“). Мощехранителницата и други църковни предмети са прибрани от сформирания от Богдан Филев отряд от учени за опазване на културното наследство по време на Балканската и Първата световна война. Върху двете крайни полета на горния капак съществува гръцки надпис, според който светите мощи вложени в кивота, принадлежат на св. Дионисий, св. Пантелеймон, св. Параскева, св. Харалампий. За сведение св. Дионисий е патрон на манастира заедно със св. Герман.

²⁵ Русева, Р. История, атрибуция и анализ на произведения на църковното изкуство от така наречения „спецфонд“, съхранявани в Националния исторически музей, София (II) НИМ – София. // *Известия*, том XXIII, 2011, с. 266.

БИБЛИОГРАФИЯ

Бойкина, Д. За няколко мощехранителници от софийски златари. // *Проблеми на изкуството*, 4/2016. [Boykina, D. Za nyakolko moshtehranitel'nitsi ot sofiyski zlatari. // *Problemi na izkustvoto*, 4/2016]

Генова, Е. Култът към мощите и мощехранителниците в Рилския манастир. // *Проблеми на изкуството*, 4/2000. [Genova, E. Kultat kam moshtite i moshtehranitel'nitsite v Rilskiya manastir. // *Problemi na izkustvoto*, 4/2000]

Генова, Е. Църковните приложни изкуства от 15.–19. век в България. София: „Арх & Арт“, 2004, с. 16. [Genova, E. Tsarkovnite prilozhni izkustva ot 15.–19. vek v Balgaria. Sofiya: “Arh & Art”, 2004, s. 16]

Петкова, Н. Обкови на напестолни евангелия – паметници на златарския център от района на Пловдив и Бачковския манастир. // *Проблеми на изкуството*, 2/2015, 8. [Petkova, N. Obkovi na naprestolni evangelia / pametnitsi na zlatarskia tsentar ot rayona na Plovdiv i Bachkovskia manastir. // *Problemi na izkustvoto*, 2/2015, 8]

Радев, И. Таксидиоти и таксидиотство по българските земи XVIII–XIX в., Велико Търново, 1996. [Radev, I. Taksidioti i taksidiotstvo po balgarskite zemi XVIII–XIX v., Veliko Tarnovo, 1996]

Русева, Р. История, атрибуция и анализ на произведения на църковното изкуство от така наречения „спец-фонд“, съхранявани в Националния исторически музей, София (II) НИМ – София. // *Известия*, том XXIII, 2011 г., с. 266. [Ruseva, R. Istoria, atributsiya i analiz na proizvedenia na tsarkovnoto izkustvo ot taka narechenia „spets-fond”, sahranyavani v Natsionalniya Istoricheski Muzey, Sofia (II) NIM – Sofia. // *Izvestia*, tom XXIII, 2011 g., s. 266]

Стойкова, М. Таксидиотите и тяхната роля за формиране облика на изкуството през Възраждането. // *Проблеми на изкуството*, 1/2006. [Stoykova, M. Taksidiotite i tyahnata rolya za formirane oblika na izkustvoto prez Vazrazhdaneto. // *Problemi na izkustvoto*, 1/2006]

Стойкова, М. Таксидиотите Агатангел монах и Леонтий Рус и тяхната роля за разпространението на светогорските гравюри в България през Възраждането. // *Изкуствоведски четения*, 2006. [Stoykova, M. Taksidiotite Agatangel monah i Leontiy Rus i tyahnata rolya za razprostraneniето na svetogorskite gravyuri v Balgariya prez Vazrazhdaneto. // *Izkustvovedski cheteniya*, 2006]